

Ob 300 – letnici rojstva Marije Terezije

Letos upravičeno obujamo zgodovinski spomin na razsvetljeno vladarico Marijo Terezijo (1717 – 1780), ki je s korenitimi reformami bistveno pospešila gospodarski, družbeni in kulturni razvoj v vseh deželah pod svojo oblastjo. Tudi Idrija je skozi štiri desetletja njene vladavine (1740 – 1780) doživljala viden napredek na vseh področjih javnega življenja. Namesto tržnih si je pridobila mestne pravice, narasla nad 3.000 prebivalcev in nato poldrugo stoletje (do 1918) veljala za drugo največje mesto tedanje dežele Kranjske. Dotlej prometno dokaj odmaknjena idrijska kotlina se je odprla v svet, saj so po letu 1760 razširili staro tovorniško pot čez Dole v glavno prevozno cesto med Idrijo in Vrhniko.

Idrijski živosrebrov rudnik, ki je državni blagajni »cesarice« (uradno je bil cesar njen soprog) Marije Terezije donašal velike dohodke, se je v tistih časih uvrščal med pomembna podjetja v evropskem merilu. Dunajski dvor je preudarno nameščal sposobne rudniške upravitelje in izkušene strokovne kadre, ki so se zavedali pomena tehnoloških izboljšav in smotrnega poslovanja. Tako se je po zaslugi tujih strokovnjakov, domačih inovatorjev in garaških rudarjev (znameniti Hacquet jih je označil za najboljše delavce v monarhiji) v drugi polovici 18. stoletja v idrijskem rudniku kontinuirano stopnjeval nov delovni polet, ki je kulminiral zlasti v letih trgovinskih pogodb s Španijo, ki jih je podpisal sin Marije Terezije cesar Jožef II.

Marija Terezija je že leta 1747 Idriji priznala status višjega rudarskega urada. Po večletnih načrtnih raziskavah orudenega podzemlja so jaške in rove poglobili do desetega obzorja. Temeljito so posodobili metalurški obrat in v žgalnici postavili nove »španske« peči, s katerimi so povečali izkoristek predelave rude in zmanjšali zastrupljanje delavcev in okolja. Mojstrsko so obokali najstarejši del jame (Antonijev rov), predvsem pa v celoti pozidali prej lesene Rake – 3,5km dolg (!) energetske kanal, po katerem je dotekala voda na pogonska kolesa dvigalnih in črpalnih naprav (kamšti). Mogočne rečne zapornice (klavže – imenovane kot slovenske piramide), sezidane okrog leta 1770 na Idrijci, Belci in Zali, so skupaj s povečano leseno pregrado (grablje) v Idriji zagotovile preskrbo rudnika in mesta s plavljenim lesom za nadaljnih 150 let. Istočasno je rudnik sredi mesta zgradil monumentalno žitno skladišče (magazin), ob njem pa še terezijanski teater, ki velja danes za najstarejšo ohranjeno gledališko stavbo na Slovenskem.

V skladu z razsvetljensko usmeritvijo Marije Terezije, njenih svetovalcev in rudniške uprave je Idrija postala zibelka strokovnega šolstva. Zaslužni politehnik, graditelj klavž in umetnik Jožef Mrak je nekaj desetletij vodil zemljemersko – jamomersko – kartografsko šolo, ki je z usposobljenimi slušatelji prevzemala in izvajala zahtevne projekte širom po avstrijskem cesarstvu. Po dekretu Marije Terezije je šest let (1763 – 1769) pri rudniku delovala tudi zahtevna mineraloška – metalurška – kemijska šola, ki so jo obiskovali izbrani študentje iz Idrije, Kranjske in sosednjih dežel.

S prenovljeno terezijansko zakonodajo so začeli odgovorni urejati tudi zdravstveno, socialno in pokojninsko zavarovanje idrijskih rudarjev in njihovih svojcev. Na mesto dotedanjega laičnega »ranocelnika« je bil leta 1754 pri rudniku nastavljen znameniti naravoslovec dr. Janez Anton Scopoli kot prvi akademsko šolani idrijski zdravnik. Leta 1766 se mu je na mestu rudniškega kirurga pridružil še vsestransko razgledani Balthasar Hacquet. Oba sloveča znanstvenika sta prav v Idriji napisala vrsto strokovnih del in zaorala v ledino medicine dela pri nas. Ob zdravniku in kirurgu je rodbina Freyer poskrbela za redno poslovanje lekarne.

Ne gre pozabiti, da je Idrija dejansko šele v dobi Marije Terezije dobila mestni videz, dva urbanistično urejena trga ter odmeve baročnega sloga v sakralni in posvetni arhitekturi in umetnosti. Naj omenimo vsaj edinstveno rudniško kapelo v Antonijevem rovu in množičen razmah čipkarstva, o katerem je leta 1752 rudniški upravitelj poročal na Dunaj.

Končno velja izpostaviti še zasluge takratnega reformiranega splošnega izobraževalnega sistema. Ni pretirana trditev, da je Marija Terezija z mrežo podeželskih trivialk, mestnih glavnih šol in normalk v deželnih središčih dokaj učinkovito opismenila dotlej napol nepismen slovenski narod. Danes se domala neverjetno sliši, da je Idrija pred Marijo Terezijo premogla le skromno enorazrednico (!), v kateri so poučevali predvsem organisti in učitelji v isti osebi. Šele po šolski reformi leta 1774 je bila v Idriji za vso ljudskošolsko mladež leta 1778 uvedena kakovostna triletna glavna šola. Kmalu jo je obiskovalo blizu 400 dečkov in deklic, ki so bili ob teoretičnem pouku deležni tudi raznih interesnih in praktičnih dejavnosti. Zanimivo je brati poročila šolskih inšpekcij, ki so v času Marije Terezije in naslednika Jožefa II. ocenjevale idrijsko glavno šolo kot eno najboljših v deželi.

Na temeljih, postavljenih ob koncu 18. stoletja, se je skozi poznejša obdobja nadgrajevalo razvejan sistem idrijskega šolstva (popolna osnovna šola, učiteljske pripravnice, čipkarska šola, gozdarska šola, obrtne šole, itd.). Največ vztrajnosti, odločnosti in včasih tudi upornosti oblastem pa je zahteval boj za javno priznano srednjo šolo. Ker ta boj dolgo časa ni izsilil uspeha, so Idrijčani kar na lastno pest nekajkrat organizirali in sami vzdrževali začetne zasebne gimnazijske oddelke. Od sredine 19. stoletja naprej si je idrijska mestna občina vse bolj odločno in organizirano prizadevala pridobiti verificirano gimnazijo ali realko.

Cilj je bil dosežen na prelomu 19. v 20. stoletje, ko se je v letih 1900 – 1901 – tudi v skladu z rudarskim značajem kraja, jasno izoblikovala zahteva po realki. Takrat se je posebno izkazala diplomatska spretnost idrijskih občinskih mož, ki so znali preudarno premostiti kopico birokratskih ovir in finančnih težav s tem, da so ustanovitev realke povezali z obveznim praznovanjem 70 – letnice cesarja Franca Jožefa. Pa recimo, četudi s kančkom humorja, da je bil daljni cesarski potomec Marije Terezije (po nekaj rodbinskih kolenih) vsaj posredno »zaslužen« za odprtje realke, predhodnice današnje idrijske Gimnazije Jurija Vege.

Idrijska realka je bila v začetku 20. stoletja prva tovrstna srednja šola, na kateri je prevladal slovenski učni jezik nad nemškim. Poleg tega se je odlikovala

z zavidljivo kakovostjo. Imela je tedaj najsodobneje opremljene učilnice in kabinete, bogato knjižnico in predvsem izvrstne profesorje, od katerih je vsak tretji dosegel doktorat znanosti. Sloves šole se je kmalu razširil daleč naokrog, zlasti po Kranjskem in Primorskem ter privabljal mnogo dijakov iz oddaljenih krajev. Očitno je ta sloves dosegel tudi dolenjsko metropolo, saj je idrijsko realko kar pet let obiskoval eden najznamenitejših Novomeščanov – veliki slovenski slikar in akademik Božidar Jakac, ki je leta 1918 v Idriji tudi maturiral.

No, po drugi svetovni vojni pa je Novo mesto vrnilo Idriji gostoljubno gesto. Ker pred letom 1952 Idrija še ni premogla popolne gimnazije, se je kak vedoželjni idrijski dijak zatekel kar na novomeško.

Gaudeamus igitur!

Janez Kavčič